

*Амелічева Лілія Петрівна,
член правління Асоціації юридичних клінік України,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права і процесу
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0526-5393>*

КЛІНІЧНА ЮРИДИЧНА ОСВІТА В УМОВАХ ВІЙНИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ ТА В ДИСКУРСІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Метою дослідження є виявлення сучасних викликів і потреб юридичних клінік, їх систематизація й аналіз, вивчення нових інструментів, методів підвищення рівня практичної (клінічної) підготовки майбутніх правників у дискурсі євроінтеграції, розробка пропозицій для учасників юридичного клінічного руху щодо посилення активізації їх діяльності залежно від функціонального призначення й характеру роботи та виявлених сучасних потреб в умовах війни та євроінтеграції.

Виявлено сучасні виклики й потреби юридичних клінік, проведено їх систематизацію й аналіз. Запропоновано класифікувати виявлені потреби в діяльності юридичних клінік на такі виміри: безпекові потреби; організаційно-технічні потреби; потреби кадрового забезпечення; потреби правового характеру; фінансові потреби; комунікаційні потреби з Асоціацією юридичних клінік України (далі – АЮКУ).

Виявлено нові інструменти, методи підвищення рівня практичної (клінічної) підготовки майбутніх правників у дискурсі євроінтеграції. Зокрема, поступово стає популярним інноваційний метод роботи з клієнтами, яким діляться наші європейські колеги з Інституту прав людини та гуманітарного права імені Рауля Валленберга на тренінгах з юридичними клініками в рамках співпраці з АЮКУ, що фокусується на застосуванні міжнародних стандартів прав людини безпосередньо у повсякденній практиці.

Розроблено пропозиції для учасників юридичного клінічного руху щодо посилення активізації їх діяльності залежно від функціонального призначення й характеру роботи та виявлених сучасних потреб в умовах війни і євроінтеграції, а саме: треба посилити інтернаціоналізацію діяльності для пришвидшення євроінтеграційних процесів; здійснювати адвокацію своїх інтересів та закриття потреб на рівні ЗВО, АЮКУ; підвищувати кваліфікацію менеджерів юридичних клінік; дбати про соціальне благополуччя всіх учасників юридичної клініки і клієнтів.

Ключові слова: *права людини, заборона дискримінації, євроінтеграція, юридична клініка, міжнародне гуманітарне право, вища правнича освіта, юридичний клінічний рух.*

Постановка проблеми. Через складні військово-політичні обставини в Україні під час війни за Незалежність України населення, крім різних важких життєвих обставин, зіштовхнулося з новими для нього правовими проблемами, викликаними втратою документів під час внутрішнього переміщення, недосконалістю законодавства про права громадян в умовах воєнного стану, про мобілізацію і мобілізаційну підготовку, про соціальний захист (пільги, гарантії) учасників бойових дій, осіб з інвалідністю внаслідок війни та їх сімей та ін.

В усіх підконтрольних владі України територіях значно зріс попит населення на якісну оперативну правову допомогу, поширення правової інформації, доступ до правосуддя. Серед одних із активних провайдерів, що надавали і надають безоплатно весь цей спектр послуг, необхідно зауважити юридичні клініки при закладах вищої освіти, які об'єднанні у потужний юридичний клінічний рух в нашій країні. Важливу роль у становленні і розвитку юридичного клінічного руху, а також у координації дій юридичних клінік в умовах збройного конфлікту та в дискурсі євроінтеграції відіграє Громадська організація «Асоціація юридичних клінік України», яка є драйвером розвитку цього руху, особливо в умовах євроінтеграції України. Адже АЮКУ має багато ділових зав'язків з партнерами ЄС по клінічному руху.

Нещодавно була затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14.05.2025 № 475-р Дорожня карта з питань верховенства права, яка визначила вдосконалення правничої освіти пріоритетним завданням відповідно до розділу 23 «Судова влада та основоположні права» в рамках Кластера 1 переговорного процесу про вступ до ЄС [1]. У Верховній Раді України зареєстрований проект Закону «Про вищу правничу (юридичну) освіту та первинний доступ до правничої професії» [2]. Отже, реформування правничої освіти навіть у таких непростих воєнних умовах набуло стратегічного значення як невід'ємна умова євроінтеграції України.

Варто зауважити, що реформа правничої освіти також є однією з явних вимог євроінтеграції. У звітах Єврокомісії від 2023 р., 2024 р. зауважується про низький рівень практичної підготовки правників в Україні та недостатню ефективність системи зовнішнього забезпечення якості [3].

Тому сьогодні нагальним завданням є виявлення сучасних потреб юридичних клінік для покращення їх роботи в умовах війни та напрацювання шляхів, використання нових методів і інструментів для підвищення рівня практичної підготовки студентів за європейськими стандартами вищої правничої освіти в умовах візії на євроінтеграцію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стан та перспективи розвитку юридичного клінічного руху, проблематику зниження ефективності діяльності юридичних клінік в умовах війни, інноваційні інструменти та методи практичної (клінічної) підготовки майбутніх правників досліджували у своїх роботах вчені І. Богатюк [4], Ю. Ломжець [5], Д. Фінгер, С. Фелстінер [6], С. Прилипка [7], Л. Руденко [8] й ін.

Попри цінність наукових праць зазначених вчених, ця проблематика, пов'язана із сучасними потребами юридичних клінік під час війни та труднощами євроінтеграційних процесів в умовах довготривалого реформування національної правничої освіти, є малодослідженою, чим і обумовлюється актуальність теми цієї роботи.

Метою статті є виявлення сучасних викликів і потреб юридичних клінік, їх систематизація й аналіз, вивчення нових інструментів, методів підвищення рівня практичної (клінічної) підготовки майбутніх правників у дискурсі євроінтеграції, розробка пропозицій для учасників юридичного клінічного руху щодо посилення активізації їх діяльності, залежно від функціонального призначення й характеру роботи та виявлених сучасних потреб в умовах війни і євроінтеграції.

Основний текст. Війна за Незалежність України з 2014 року суттєво вплинула на діяльність юридичних клінік, з'явилися нові виклики й проблеми в їх діяльності.

Як слушно зауважує голова правління АЮКУ Ю. Ломжець, перед мережею юридичних клінік постало багато нових викликів загального характеру. Основні з них пов'язані із проблемами, з якими зіткнулася система вищої освіти – відтік викладачів, студентів та абітурієнтів, зменшення фінансування, знищення або пошкодження матеріально-технічної бази тощо. Багато юридичних клінік і досі не можуть відновити повноцінну практику надання консультацій клієнтам та проведення правопросвітніх заходів. Інакше кажучи, знижується їх спроможність забезпечити набуття студентами практичних навичок і підвищується ризик скорочення їх діяльності як форми підготовки правників [5]. Необхідно зауважити, що в умовах воєнного стану ці виклики стоять майже перед усіма юридичними клініками.

Водночас Ю. Ломжець правильно зазначає, що потреба надання безоплатної правової допомоги населенню, особливо внутрішньо переміщеним українцям після повномасштабного вторгнення російського загарбника на території нашої країни, зростає. Тому важливим є наразі пошук нових моделей роботи юридичних клінік в Україні та адвокація впровадження нових форм роботи перед керівництвом правничих шкіл [5].

Директор юридичної клініки Національного авіаційного університету І. Богатюк зазначає, що після 24.02.2022 в Україні фіксується масове руйнування, завдання збитків нерухомості й іншому майну українців, стала актуальною роз'яснювальна, інформаційно-культурна робота, поширення правової інформації серед населення з питань перетину державного кордону в умовах дії воєнного стану та перебування в країнах ЄС на умовах біженства чи тимчасового статусу. Вона висловлює цілком правильну думку, що юридичні клініки, які надають правову допомогу в період військових викликів, здійснюють надзвичайно важливу роботу для людей, держави і суспільства [4, с. 199–200].

І. Богатюк також вказує, що в юридичних клініках треба звертати увагу на обізнаність кураторів і клініцистів правилами належного поводження з інформацією в мережі Інтернет під час воєнного стану, на їх проінформованість щодо норм Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII та інших змін до чинного законодавства в цій сфері [4, с. 202].

Протягом травня та червня 2022 р. АЮКУ провела першу широкомасштабну оцінку викликів та проблем, з якими стикнулися українські юридичні клініки. Під час опитування було визначено такі найбільш критичні виклики (проблеми): обмеженість у своїй здатності приймати клієнтів і проводити правопросвітницьку діяльність через безпекову ситуацію в країні; відтік викладачів-кураторів, студентів-клініцистів за кордон; припинення діяльності третини юридичних клінік через пошкодження закладу, приміщень юридичних клінік через обстріли, внаслідок чого клієнти більше не мали доступу до цих юридичних клінік.

Серед актуальних потреб юридичних клінік були визначені такі потреби у:

- 1) навчанні цифровим технологіям задля впровадження дистанційної роботи юридичної клініки, вміння працювати з базами даних LexisNexis, Hein Online, League Law;
- 2) фінансовій підтримці юридичних клінік;
- 3) проведенні тренінгів для роботи з клієнтами, що отримали травму;
- 4) підтримці психологічної стійкості штату і клініцистів;
- 5) отриманні знань в окремих галузях права (міжнародне гуманітарне право, міжнародне право, міжнародне законодавство щодо розслідування злочину геноциду та стягнення репарацій) як кураторами, так і клініцистами;
- 6) юридичному консультуванні клієнтів спільно з іноземними колегами [6].

Наразі глибина цих потреб залежить ще й від того, до якої категорії належить юридична клініка в Україні, враховуючи складну військово-політичну ситуацію з 2014 року до сьогодні. Чим вища група (від 5-ї (найнижчої) до 1-ї (найвищої)), тим більше викликів стоїть перед юридичною клінікою і тим більша глибина її потреб.

Отже, залежно від складності обставин, у яких працюють юридичні клініки, умовно їх можна диференціювати на п'ять груп:

перша група – юридичні клініки, що здійснюють, як правило, онлайн діяльність на прифронтових територіях України, балансують зі своїми ЗВО на межі закриття;

друга група – юридичні клініки, які здійснюють свою діяльність після двох релокацій з окупованих територій на підконтрольні Україною зі своїми ЗВО у 2014–2015 рр. та 2022–2023 рр., яким вже двічі приходиться розпочинати роботу у новій місцевості «з нуля»;

третя група – юридичні клініки ЗВО, які працюють на територіях, що були тимчасово окуповані у 2022–2023 рр., а потім звільнені, яким також доводиться відновлювати свою діяльність після мародерства окупантів, пошкодження приміщення, майна;

четверта група – юридичні клініки, які разом із своїми ЗВО були релоковані з окупованих територій на підконтрольні Україною у 2014–2015 рр., які про-

тягом 9–10 років вже змогли відновити свою роботу, але мають ще значні потреби матеріально-технічного та іншого характеру;

п'ята група – юридичні клініки, які здійснюють свою діяльність на територіях, підконтрольних Україні, з відносною стабільністю та динамічним розвитком, що зазвичай перевантажені роботою, мають лише деякі виміри потреб, на кшталт забезпечення гідною оплатою праці, адже в умовах воєнного стану конституційні права на оплату праці можуть бути обмежені закладам вищої освіти навіть під час збільшення навантаження у наданні правових послуг вразливим категоріям населення [9].

Таке групування юридичних клінік і запропоновані виміри їх потреб далі допоможуть визначати з урахуванням проведених досліджень АЮКУ, вченими, фахівцями у сфері розвитку юридичного клінічного руху, зокрема в межах різноманітних проєктів, наскільки ці потреби змінилися з 2014 року до сьогодні.

Так, базуючись на зазначеному вище ранжуванні юридичних клінік, фахівцями АЮКУ проведений аналітичний огляд на тему «Юридичні клініки правничих шкіл України: досвід, проблеми та міжнародні партнерства» [10]. Період дослідження тривав з жовтня 2024 р. до квітня 2026 р., воно є частиною проєкту «Розвиток інституційної спроможності юридичних клінік України для надання правової допомоги, просування прав людини та правової освіти в умовах європейської інтеграції», що реалізується в межах Програми «Інфраструктура прав людини для України» (2025–2027), яка фінансується урядом Швеції через Шведське агентство з питань міжнародної співпраці та розвитку (Sida), та реалізується Інститутом Рауля Валленберга з прав людини та гуманітарного права за участі Асоціації юридичних клінік України як виконавчого партнера.

Це дослідження дало змогу виявити сучасні потреби юридичних клінік під час збройного конфлікту, спричиненого російською агресією. Ці потреби класифіковані на виміри за призначенням у функціоналі юридичної клініки, який закріплений у Типовому Положенні про юридичні клініки від 03.08.2006 № 592 [11], у Стандартах діяльності юридичних клінік України від 19.06.2014 [12], конкретизований у локальному акті закладу вищої освіти, як правило, у Положенні про юридичну клініку.

Серед цих вимірів потреб юридичних клінік варто зазначити такі:

1) безпекові потреби (щодо укриття, у тому числі на випадок оголошення сигналу хімічної / радіаційної тривоги, засобів індивідуального захисту, аптечки, опалення у холодний період року);

2) організаційно-технічні потреби (щодо офісного приміщення, для проведення занять, для конфіденційного прийому клієнтів, ремонту приміщення, у тому числі капітального, меблів, оргтехніки, канцелярських товарів, безперебійного освітлення та інтернету, мобільного зв'язку);

3) потреби кадрового забезпечення (щодо недостатності та плинності кадрів, особливо відсутності керівника, повної або часткової відсутності у штатному розкладі ЗВО штату юридичної клініки, навчання клінічному менеджменту, зокрема кадровому);

4) потреби правового характеру (щодо оформлення та визнання статусу спеціалізованої юридичної клініки, документального забезпечення конфіденційності роботи з клієнтом у порядку, встановленому законодавством, належного правового оформлення прав і обов'язків штатних працівників юридичної клініки та клініцистів, передбачення у штаті менеджера з комунікацій, можливості укладення меморандумів про співпрацю, адже наразі це є неможливим внаслідок невизначеності правового статусу юридичної клініки на законодавчому рівні);

5) фінансові потреби (щодо оплати праці за роботу в юридичній клініці керівнику, куратору / кураторам, її гідного рівня, матеріального заохочення активних клініцистів, переможців конкурсів, олімпіад, грантової підтримки коштами);

6) комунікаційні потреби з АЮКУ (щодо навчання клінічному менеджменту, розвитку цифрової компетентності штатних працівників, тренінгів з питань міжнародного гуманітарного права, міжнародного кримінального права тощо, грант-райтингу у сфері розвитку юридичного клінічного руху, розширення зв'язків з юридичними клініками інших країн, міжнародними організаціями, проведення зовнішнього незалежного моніторингу / аудиту, щоб виявити проблеми і потреби конкретної клініки, адміністрування АЮКУ проєктів юридичної клініки);

7) потреби щодо соціального благополуччя персоналу і клініцистів (житлові та соціально-побутові питання, проблеми з отриманням статусу ВПО, психологічна підтримка та допомога й ін.) [10].

Наразі тривають євроінтеграційні процеси, які не проходять осторонь реформування правничої освіти в Україні, посилення практичної (клінічної) підготовки майбутніх правників. Колеги з юридичних клінік університетів ЄС проводять різні вебінари з кураторами і клініцистами України в рамках дружньої співпраці, допомоги і підсилення навчально-методичного складника курсів на тему травмоорієнтованого і жертвоорієнтованого підходу, клієнтоорієнтованості, спрямованої на максимальне задоволення потреб ветеранів / ветеранок, осіб з інвалідністю внаслідок війни, ВПО та інших категорій, що постраждали від війни. Також важливими і затребуваними останніми роками для роботи з клієнтами в юридичних клініках в умовах війни стали курси з міжнародного гуманітарного права і міжнародного приватного права, про основи військової психології, з адаптації ветеранів до цивільного життя, з роботи з ПТСР та втратами, визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії російського загарбника та її відшкодування жертвам війни й ін.

У роботі юридичних клінік залишається популярним міждисциплінарний підхід надання допомоги, що включає разом із психологічною, соціальною й правову допомогу вразливим категоріям населення. Необхідно також зауважити про ще один інноваційний підхід надання правової допомоги клієнтам, який дедалі стає популярним і яким діляться наші європейські колеги з Інституту прав людини та гуманітарного права імені Рауля Валленберга на тренінгах з юридичними клініками в рамках співпраці з АЮКУ. Цей підхід фокусується на застосуванні міжнародних стандартів прав людини безпосередньо у повсякденній практиці.

Висновки. Отже, все викладене вище дає змогу зробити такі висновки. Виявлено сучасні виклики й потреби юридичних клінік, проведено їх систематизацію й аналіз. Запропоновано класифікувати виявлені потреби в діяльності юридичних клінік на такі виміри: безпекові потреби; організаційно-технічні потреби; потреби кадрового забезпечення; потреби правового характеру; фінансові потреби; комунікаційні потреби з АЮКУ.

Вивчено нові інструменти, методи підвищення рівня практичної (клінічної) підготовки майбутніх правників у дискурсі євроінтеграції шляхом введення нових курсів з міжнародного гуманітарного права, обслуговування клієнтів з травмами й ін. Виявлено інноваційний підхід надання правової допомоги клієнтам, який поступово стає популярним і яким діляться наші європейські колеги з Інституту прав людини та гуманітарного права імені Рауля Валленберга на тренінгах з юридичними клініками в межах співпраці з АЮКУ, що фокусується на застосуванні міжнародних стандартів прав людини безпосередньо у повсякденній практиці.

Розроблено пропозиції для учасників юридичного клінічного руху щодо посилення активізації їх діяльності залежно від функціонального призначення й характеру роботи та виявлених сучасних потреб в умовах війни і євроінтеграції, а саме: необхідно посилити інтернаціоналізацію діяльності для пришвидшення євроінтеграційних процесів; здійснювати адвокацію своїх інтересів та закриття потреб на рівні ЗВО, АЮКУ; підвищувати кваліфікацію менеджерів юридичних клінік; дбати про соціальне благополуччя всіх учасників юридичної клініки і клієнтів.

Список використаних джерел

1. Про схвалення Дорожньої карти з питань верховенства прав: розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.05.2025 № 475-р. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua>
2. Проєкт Концепції проєкту Закону України про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії. *Комітет ВРУ з питань правової політики*. 2024. URL: <https://kompravpol.rada.gov.ua/news/notice/75193.html>
3. Ukraine 2024 Report. Brussels. *European Commission*. 2024. URL: <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement>

4. Богатюк І. Г. Діяльність юридичних клінік в умовах воєнного стану. *Юридичний вісник*. 2022. № 3(64), С. 199–205.
5. Ломжець Ю. Забезпечення доступу до правосуддя в умовах війни: юридичні клініки допомагатимуть переміщеним українцям. *АЮКУ*. URL: <https://legalclinics.in.ua/zabezpechen-nya-dostupu-do-pravosuddya-v-umovah-vijny-yurydychni-kliniky-dopomagatymut-peremishhenym-ukrayintsyam/>
6. Finger D., Felstiner S., Greenberg-Kobrin M. Empowering Ukraine’s First Legal Responders: Ukrainian-US Collaboration and Clinics (September 13, 2024). Loyola University New Orleans College of Law Research Paper № 2024-17, 31 Int’l J. Clinical Legal Educ. 147 (2024). URL: <https://urli.info/1oT34>
7. Амелічева Л. П., Прилипко С. М. Вплив інновацій в сфері юридичної клінічної освіти і науки на професіоналізацію студента-правника в умовах дії воєнного стану. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2022. № 1. С. 146–155.
8. Амелічева Л. П., Руденко Л. Д. Деякі проблеми формування та розвитку юридичної клінічної науки у світлі людиноцентризму та правового аутопоезису. *Правова позиція*. 2021. № 4(33). С. 5–10.
9. Аналітичний огляд в рамках проекту «Розвиток мережі юридичних клінік України через посилення національної та міжнародної співпраці» 2024–2025 рр. АЮКУ, за підтримки Програми USAID «Справедливість для всіх». 2025. 85 с.
10. Юридичні клініки правничих шкіл України: досвід, проблеми та міжнародні партнерства. Аналітичний огляд. Ч. 1. Київ, Асоціація юридичних клінік України, 2026. 52 с.
11. Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України: наказ Міністерства освіти і науки України від 03.08.2006 № 592. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0956-06#Text>
12. Стандарти діяльності юридичних клінік України, затверджені Всеукраїнським З’їздом Асоціації юридичних клінік України. Протокол № 2 від 19.06.2014. URL: <https://urli.info/1oT3i>

Liliia Amelicheva. Clinical legal education in the context of Ukraine’s war for independence and the discussion on European integration: status and prospects for development

The aim of this study is to identify the current challenges and needs of legal clinics, to systematise and analyse them, to examine new tools and methods for enhancing the practical (clinical) training of future lawyers within the discourse of European integration, and to develop proposals for participants in the legal clinic movement aimed at revitalising their activities, depending on their functional purpose and nature of work, as well as the identified contemporary needs in the context of war and European integration.

The contemporary challenges and needs of legal clinics have been identified, and they have been systematised and analysed. It is therefore proposed to classify the identified needs in the activities of legal clinics into the following categories: security needs; organisational and technical needs; staffing needs; legal needs; financial needs; and communication needs.

New tools and methods for enhancing the practical (clinical) training of future lawyers within the discourse of European integration have been examined. An innovative method of working with clients is gradually gaining popularity; this is shared by our European colleagues from the Raoul Wallenberg Institute of Human Rights and Humanitarian Law during training sessions with legal clinics as part of cooperation with the ALCU, which focuses on the application of international human rights standards directly in everyday practice.

Proposals have been drawn up for participants in the legal clinic movement to enhance their activities, depending on their functional purpose and the nature of their work, as well as the current needs identified in the context of the war and European integration, namely: there is a need to strengthen the internationalisation of activities to accelerate European integration processes; to advocate for their interests and address their needs at the level of higher education institutions and the Ukrainian Association of Law Clinics.

Keywords: *human rights, prohibition of discrimination, European integration, legal clinic, international humanitarian law, higher legal education, legal clinical movement.*

*Дата першого надходження статті до видання: 18.04.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.04.2026 р.*

**УДК 378.147:34:001.891.5
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.2.3**

Богдан Юлія Валеріївна,
*доцент кафедри філософії, права та публічного управління
Національної академії статистики, обліку та аудиту,
кандидат юридичних наук,
керівник юридичної клініки «Юристи без кордонів»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6898-2675>*

Катасонова Кароліна Костянтинівна,
*студентка 3-го курсу
Національної академії статистики, обліку та аудиту,
клініцист юридичної клініки «Юристи без кордонів»
ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7385-4343>*

Чепурна Яна Тарасівна,
*студентка 3-го курсу
Національної академії статистики, обліку та аудиту,
клініцист юридичної клініки «Юристи без кордонів»
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2509-7503>*

КЛІНІЧНА ЮРИДИЧНА ОСВІТА В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ І ДОСВІД УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ

У статті досліджується роль юридичних клінік у трансформації сучасної юридичної освіти в умовах системних викликів, зокрема збройного конфлікту та необхідності забезпечення ефективного доступу до правосуддя для різних груп населення. Метою дослідження є визначення впливу клінічної юридичної освіти на формування професійних компетентностей майбутніх юристів, а також обґрунтування розширення її функціонального призначення в кризових та посткризових умовах. Також зроблено акцент на тому, що юридичні клініки впливають і на формування професійної ідентичності правника. Через роботу з клієнтами студент починає усвідомлювати, що право не є лише системою норм, а інструментом захисту людини. Це особливо важливо в умовах війни, коли значна частина звернень стосується не абстрактних юридичних конструкцій, а конкретних життєвих втрат, ризиків і потреб. Такий досвід формує емпатію, відповідальність і здатність бачити за юридичною проблемою людину.

Особливу увагу приділено трансформації діяльності юридичних клінік у період воєнного стану, коли їх функції виходять за межі традиційного освітнього компоненту та набувають ознак важливого правозахисного і соціального механізму як на локальному, так і на національному рівнях. Юридичні клініки надають безоплатну правничу допомогу, підтримують вразливі категорії населення, беруть участь у документуванні порушень, сприяють відновленню порушених прав та забезпеченню справедливості. У дослідженні обґрунтовано необхід-